

52) SCHULER. o. l. p. 71. De naam Fortschritts-gott is natuurlijk een zinspel op den »wordenden» God van het Pantheïsme; een voorstelling, waar ook de nu pas overleden Renan in deelde. Zie *Revue des deux mondes* 1863. p. 773.

53) De bekende uitdrukking van C. J. Kraus. De moeilijkheid van een definitie schuilt in tweeërlei: 1°. dat bijna geen enkel pantheïst weten wil, dat hij het is; en 2°. dat het Pantheïsme, krachtens zijn natuur, zoovele variatiën toelaat, en als begrip zoo principieel onbegrensd is, dat men nooit inductief tot een begripsbepaling komen kan. Herder ontkende zelfs dat Spinoza pantheïst was. Cf. Dr. S. SCHMIDT, o. l. p. 61. Zie ook MARET, o. l. p. 29; Dr. MAYER, o. l. p. 81; SCHULE, o. l. p. 9; HODGE, *System, Theology*, Londen 1878. I. p. 299; en vooral JÄSCHE, I. p. 52—107. Vandaar tevens de moeilijkheid, om uit te maken of de godsdienstige voorstellingen der oude Egyptenaren, Babyloniërs enz., metterdaad pantheïstisch waren. Cf. Dr. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*. Freib. 1887. I. p. 275. Ook staat de schematische indeeling van het Pantheïsme nog verre van vast. Zie B. Ulrici in HERZOG, *Real Enc. der Theol.* in voce en ROMANG, o. l. p. 26. Het lag niet op mijn weg, hierop in te gaan, daar niet het Pantheïsme, maar de Verflauwing der grenzen mijn onderwerp is, en juist in het uitwischen der grenzen door mij de nota characteristic van alle Pantheïsme gezien wordt.

54) Dat de wezenlijk onderscheidende karaktertrek van het Pantheïsme in niets anders dan in de uitwisching der grenzen schuilt, is niet alleen mijn opinie. Ook Dr. SCHMIDT, o. l. p. 62, zegt: »Diejenige Ansicht nun, von der wir reden, und deren Bestreitung wir uns vorgesetzt haben, ist die *welche das Vorhandensein eines absoluten Gegensatzes oder Dualismus, einer absoluten Verschiedenheit in der Natur der Dinge laugnet*. Der Gegensatz mag sein, welchen man immer will, der zwischen Gott und Welt, zwischen Sein und Denken, Ideale und Reale, Geist und Materie, Ich und Nicht-Ich, Subjekt und Objekt, u. s. w.; so hat es in Beziehung auf einen jeden Ansichten gegeben, welche denselben für bloß *relativ*, nicht für *absolut* erklärten; und behaupten, dass jede beiden Entgegengesetzten doch nur eine *Einheit* ausmachen, und wenn auch in der Erscheinung und äusserlich getrennt, doch »in ihren Grunde und Wesen» nur Eins seien. Solche Ansichten kann man unstreitig mit vollem Rechte durch den allgemeinen Namen der All-Eins-Lehre, auch wohl, wie man eine Art derselben in unserer Zeit genannt hat, der Identitätslehre bezeichnen.» Cf. *General Sketch of Panth.* II. p. 280; SCHULER, o. l. p. 9 en 21; FROSCHAMMER, *Einleitung in die Philosophie*, München 1858. p. 417.

55) Het geroep om »gelijkheid», waar feitelijk in de natuur en ook onder menschen, het geestelijk zoowel als het lichamelijk bestaan geheel *ongelijk* is, en de uit dit geroep voortkomende neiging tot *nivelleering*, was in de Fransche